गोड गोड तेजस्वी महाराष्ट्रगीतें व मुंबईसह

संयुक्त महाराष्ट्रदर्शन

म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय काव्य
सं. नं. ९३९२
१७५६

REFBK-0009230
REFBK-0009230

मुंबई कुणाची? महाराष्ट्राची!

मुंबईसह [illegible]जों संयुक्त महाराष्ट्र भारती।

मुंबई कुणाची?
महाराष्ट्राची!

संयुक्त महाराष्ट्रदर्शन

[गोड गोड महाराष्ट्र-गीतांसह]

संपादक : गजानन काशीनाथ रायकर
लेखक : पुरुषोत्तम रामचंद्र बेहेरे

8230
REFBK-0009230
REFBK-0009230

जयहिंद
प्रकाशन
ठाकुरद्वार, मुंबई २

मूल्य चार आणे

सेनापति बापट
यांना सादर
★ अर्पण ★

* * * *

आज तीन कोटी महाराष्ट्रीय, एकमुखानें—

"मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे!"

असा जयघोष करीत आहेत. जगांतील कोणतीही शक्ति हा जयघोष बंद करूं शकणार नाहीं. आणि लौकरच मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालेला 'वैभवशाली महाराष्ट्र' आपण निश्चित पाहूं. या वैभवशाली महाराष्ट्रामध्यें आपण आपल्या कर्तबगारीनें आपला देश तर सुखी करूच, पण सर्व भारतवर्षालाही जगामध्यें मोठ्या मानाचें स्थान मिळवून देऊं!

गोड गोड महाराष्ट्र गीतें प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें पाठ करून त्यांचें सामुदायिक गायन करावें. कवींना व श्री. पु. रा. बेहरे यांनीं महराष्ट्रदर्शनाचा मजकूर लिहून दिल्याबद्दल त्यांना शतशः धन्यवाद!

—ग. का. रायकर

* * * *

मुद्रक	प्रकाशक	प्रथमावृत्ति
ग. स. बेंदूर	ग. का. रायकर	१ जानेवारी १९५६
जय गुजरात प्रेस	जय हिंद प्रकाशन	जय हिंद प्रकाशन
गांवदेवी : मुंबई ७	झावबाची वाडी, मुंबई २	झावबाची वाडी, मुंबई २

महाराष्ट्रवंदन : भूपाळी

[१]

प्रभावशाली परममंगला महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥
सह्याद्रीच्या सहस्र शिखरीं उन्नत झालेला ॥
गोदा कृष्णा भीमा ह्यांनीं पुनीत केलेला ॥
पश्चिम सिंधु बंधु पाठिशीं पूर्वोदधि जामात ॥
विंध्याद्रीची उंची लक्षी सातपुडा प्रांत ॥

अलंकार जयाचे पठण पंढरपुर
आळंदी चाफळ देहू तुळजापुर
कीं पुणें रायगड शिवनेरी सुंदर

रजःकणाला लावुनि भालीं महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

[२]

वरी नाचणी भात पिकवितो कोंकणचा प्रांत ॥
गहूं बाजरी कापुस शाळू देशावर होत ॥
कांबळ खांदीं, वहाण पायीं, डोइस मुंडासें ॥
श्यामलवर्णी सानरूप तव सोज्वळ मज भासे ॥

ते विळे कोयते शस्त्रें हीं हातिचीं
तीं बटें ठेंगणीं भीमेच्या कांठिचीं
मिळविती धुळीला कीर्ति बादशाहिची

वीरांना त्या वंदन अमुचें महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

१२३०

[३]

वीर प्रतापी राय शिवाजी छत्रपती अमुचा ॥
धर्म रक्षण्या एकचि केला घोष स्वराज्याचा ॥
भगवा झेंडा धन्य करी हें आनंद-वन-भुवन ॥
स्वातंत्र्याच्या जरिपटक्याला लक्ष वेळ नमन ॥
पुण्याई पुरली शिवभूपाची पुढें
पेशवे पुण्याचे वळले अटकेकडे
साम्राज्य मराठी पसरे चोहोंकडे
स्मरणें स्फुरतें हृदय वांकतें महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

[४]

भीमा वाही तिच्या सुरावर गाई जी गीत ॥
तीच्च मराठी भाषा अमुची ठसली हृदयांत ॥
ज्ञानेशाची ओवी अंभग-वाणी तुकयाची ॥
श्लोक वामनी जिला भूषवी आर्या मयुराची ॥
एकनाथ चोखा गोरा ज्ञानेश्वर
रामदास तुकया नामा मुक्तेश्वर
नच जात पाहतो भक्तांची ईश्वर
संतमंडळां लववूं माथा महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

[५]

मुक्ताबाई तशी जनाई आळविते देवा ॥
सद्भावाला सहज लाभतो मोक्षाचा ठेवा ॥
गत वीरांचीं पुण्य-चरित्रें गाउनि अंगाई ॥
बाळा करिते महाराष्ट्राची भगिनी वा आई ॥
शोभवी अहल्या होळकरांची पुरी
ती सती रमा भट-वंशाला उद्धरी
स्वातंत्र्य-लक्ष्मी प्रचंड संगर करी
प्रणिपात असो ह्या देवींना महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

—तुळजापूरकर

संयुक्त महाराष्ट्रदर्शन

* * * महाराष्ट्राचें स्तोत्र

महाराष्ट्र ! मुंबईपासून नागपूर-बस्तरपर्यंत, डांगपासून बेळगांव-कारवारपर्यंत आणि पुढें औरंगाबादपर्यंत आजचा संयुक्त महाराष्ट्र आहे. या संयुक्त महाराष्ट्रांत मुंबईसह कोंकणी जिल्हे, बेळगांवसह महाराष्ट्र, बस्तरसह विदर्भ आणि मराठवाडा एवढा भूप्रदेश समाविष्ट आहे. 'मराठी असे आमुची मायबोली। जरी आज ती राजभाषा नसे' असें या सर्व भूप्रदेशांतले लोक आज एकमुखानें गर्जना करीत आहेत. आणि मायबोली मराठीला राजभाषा करण्यासाठीं संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिति करीत आहेत.

महाराष्ट्र देश ! त्याच्या दक्षिणेला कर्नाटक आणि आंध्र, पूर्वेला महाकोशल आणि उत्तरेला गुजरात असे आपले बंधु-प्रदेश घेऊन अभिमानानें खडा आहे. पश्चिमेला अफाट सिंधुसागर पसरला आहे आणि त्या सागरावर उसळणाऱ्या पर्वतप्राय प्रचंड लाटा महाराष्ट्राच्या भविष्यकालीन भाग्योदयाचें दर्शन घडवीत आहेत.

आणि हा महाराष्ट्र कसा आहे ? दक्षिणोत्तर पसरलेल्या सह्याद्रीनें तो ताठपणें उभा आहे. प्राचीनतेंत हिमालयाचा पिता शोभणारा हा सह्याद्रि महाराष्ट्राच्या हस्तें भारताला संपन्न करण्यासाठीं असंख्य खनिज द्रव्यांचे सांठे आपल्या पोटाशीं बाळगून उभा आहे. संजीवनी देणाऱ्या अमृतोपम वनौषधींचे संभार त्यानें बाळगले आहेत. **कृष्णा, कोयना, गोदावरी** अशा पावन सरितांना त्यानें जन्म दिला आहे. पण तो एवढ्यावरच थांबलेला नाहीं. मराठी लोकांची बुद्धि किती विशाल आहे, कल्पना किती उत्तुंग आहे, कला किती स्वर्गीय आहे हें शिलाखंडांनाहि मार्दव आणणारें, पाषाणांना पाझर फोडणारें, कार्लें, भाजें, वेरूळ येथील शिल्प सह्याद्रीनें आपल्या छातीशीं धरून ठेवलें आहे.

आणि हा महाराष्ट्र काय आहे ? ही संतांची पुण्यभूमी आहे, वीरांची कर्मभूमी आहे. महापुरुषांची जन्मभूमी आहे. **ज्ञानदेव, नामदेव,**

एकनाथ, तुकाराम या संतांची प्राचीन परंपरा आधुनिक, महाराष्ट्रानेंहि चालविली आहे. ज्ञानोबांपासून विनोबांपर्यंत, तुकोबांपासून गाडगेबाबांपर्यंत ती अखंड चाललेली आहे. **तानाजी, मुरारबाजी, बाजी प्रभु, बाजीराव पेशवे** अशा वीर पुरुषांची यादी सांगून संपणार नाहीं. गौतमीपुत्र शातकर्णीपासून महाराष्ट्राच्या महापुरुषांचा ओघ सुरू झाला आणि जिजाईमातेच्या शिवछत्रपतींचें नामस्मरण आजहि स्फूर्ती-जन्मस्थान आहे.

महाराष्ट्राच्या इतिहासांत नररत्नांचा खच पडलेला आहे आणि आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहासहि त्याला अपवाद नाहीं. **रानडे, फुले, लोकमान्य टिळक, भांडारकर, आंबेडकर** असे तेजस्वी हिरे या महाराष्ट्राच्या खाणींतून प्रत्यहीं निघत आहेत. गोवळकोंड्याच्या कोहिनूर हिऱ्याला लाज वाटेल अशी यांच्या कीर्तीची प्रभा आहे. आणि साधुसंतांनीं, शूरवीरांनीं, महापुरुषांनीं जी मराठी भाषा आपल्या कंठीं धारण केली त्या मराठी भाषेंत वैभवशाली वाङ्मय निर्माण झालें यांत काय आश्चर्य आहे ! आणि या बाबतींत मराठ्यांनीं खोटी शालीनता कधींच दाखविली नाहीं. **'माझा मऱ्हाटाची बोल कवतुकें। परि अमृतातेंहि पैजा जिंके'** अशा पैजानें मराठी लेखणी चालूं लागते. असा अभिमान आहे, आत्मविश्वास आहे.

अशा महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें किंचित् दर्शन घ्यायचें आहे. त्याची पुण्यपावन कथा ऐकावयाची आहे.

* * * महाराष्ट्राची प्राचीनता

महाराष्ट्राचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. इतका प्राचीन आहे कीं, त्याचा थांगसुद्धां नीटपणें लागत नाहीं. कमी अधिक प्रमाणांत सगळ्या भारताच्याच इतिहासाची अशी स्थिति आहे. आर्य लोक महाराष्ट्रांत रामायणकालीं किंवा त्याच्या अगोदर आले असतील. तथापि त्याच्याहि पूर्वी हा प्रदेश होताच आणि त्याला 'दंडकारण्य' म्हणत असले तरी तें केवळच अरण्य असेल, असें म्हणतां येत नाहीं. भारताचा प्राचीनतम इतिहास पौराणिक-कथांत आणि आख्यायिकांत दडलेला आहे, फक्त तो हुडकून काढणें कठीण जातें ही गोष्ट आतां मान्य झालेली आहे. कांहींहि असलें तरी महाराष्ट्राचा इतिहास आर्यांच्या दक्षिणेंतील आगमनाबरोबर सुरू झालेला नाहीं, ही गोष्ट निश्चित आहे.

पौराणिक कथांत आणि आख्यायिकांत असुरांचा, नागांचा, महिष लोकांचा उल्लेख आहे. करवीर महात्म्यांत आणि इतरत्र हे जे उल्लेख आहेत ते वाचून हे लोक आर्यांच्या पूर्वी या भागांत असले पाहिजेत याची खात्री पटते. या कथा म्हणजे आर्यांच्या दक्षिण दिग्विजयाच्या कथा वाटतात. करवीर–कोल्हासुरांवरून कोल्हापुराला करवीर आणि कोल्हापूर हीं नांवें मिळालीं असें पुराणें सांगतात. दुसरी सयुक्तिक व्युत्पत्ति आढळत नाहीं. तीच गोष्ट नागलोकांची. नागलोक येथें होते एवढेंच नव्हे तर त्यांची आर्यांप्रमाणेंच स्वतंत्र संस्कृतीहि असली पाहिजे. कारण नागोठणें, नागपूर, नागांव, नागपाडा अशीं नागलोकांच्या वास्तव्याची निदर्शक अशी गांवांचीं नांवें महाराष्ट्रांत सर्वत्र आढळतात. पनवेल (पन्नग-पल्ली) हेंहि नांव नागांच्याच वास्तव्याचें निदर्शक मानतात.

आर्यांच्या पूर्वी महाराष्ट्रांत जे लोक होते त्यांची आर्यांच्या संस्कृत भाषेहून भिन्न अशी भाषाहि असली पाहिजे आणि ती चांगली विकसितहि असली पाहिजे हें उघड दिसतें. आई, बाप, डोळा, पोट, हाड, वाट, दोरी, थेंब, गवत असे अनेक शब्द मराठी भाषेंत आहेत आणि त्या शब्दांचें मूळ संस्कृतांत कुठेंहि सांपडत नाहीं. म्हणजे आर्यपूर्वी या भागांत असलेल्या लोकांच्याच भाषेंतले हे शब्द आहेत. दिंडी, ओंवी हे छंदहि अस्सल मराठी समजतात. आर्यलोक या भागांत येऊन त्यांनीं आपली संस्कृति येथें दृढ केली तरी ती मूळच्या संस्कृतीला नष्ट करूं शकली नाहीं. दोन्ही संस्कृतींच्या मिलाफानें नवी मराठी संस्कृति निर्माण झाली. आर्य–द्रविडांपूर्वी अशा किती संस्कृतींचा मिलाफ महाराष्ट्र-भूमीवर घडला असेल हें तरी कोण सांगू शकणार ? महाराष्ट्राची भूमी तर फारच प्राचीन आहे. कारण सह्याद्री-इतका वडीलपणा भारतांत कोणताच पर्वत सांगू शकत नाहीं. पण केवळ भूमीच नव्हे तर महाराष्ट्राची संस्कृतीहि अशी प्राचीन आहे; आणि मिलाफानें ती घडत आली आहे याचा मराठी लोकांना अभिमानच वाटेल.

'**महाराष्ट्र**' हें नांवच महाराष्ट्राची महत्तमता गर्जून सांगत आहे. महा – राष्ट्र हा अर्थ ज्यांना आवडत नाहीं त्यांनीं महारठ – महारथी असा त्याचा अर्थ लावला. 'रट्ठ' शब्दावर त्यांचा भर आहे. महाराष्ट्र म्हणजे महार– राष्ट्र असेंहि कांहीं म्हणतात. महार ही जमात या भूप्रदेशा-वर किती वैभवांत नांदत असली पाहिजे हेंहि यावरून दिसून येईल. 'गांव

तेथें महारवाडा' याचा अर्थ खरोखर महारवाडा असेल तोच गांव असा असला पाहिजे. जेथपर्यंत महारलोक रहात असतील तेथपर्यंत महाराष्ट्राची सीमा खुशाल समजावी असें तर कांहीं विद्वान लोकच म्हणतात. **'बोली महाराची। थेट मराठी'** असें वर्णन विठ्ठलानें दामाजीसाठीं महाराचें रूप घेतलें त्यावेळचें वर्णन करतांना कीर्तनकारहि सांगतात. महाराचा महाराष्ट्राशीं असलेला संबंध अतिप्राचीन आहे ही गोष्ट निर्विवादच आहे.

महाराष्ट्राला **'महाराष्ट्र'** हें नांव पूर्वीं नव्हतें, त्याला दंडकारण्य, दक्षिणापथ अशीं नांवें संस्कृत ग्रंथांत आढळतात. खरें 'महाराष्ट्र' हें संस्कृतप्रचुर नांव आर्यांनींच दिलें आहे. पण तें त्यांनीं मूळचें सुसंस्कृत करून बनविलेलें आहे. पण हा मूळच्या नांवावरचा संस्कार आहे. दंडकारण्य, दक्षिणापथ हीं नांवें जुनीं असलीं तरी तीं आर्यांनींच दिलेलीं आहेत. कारण उत्तरेकडून येणाऱ्या आर्यांनाच महाराष्ट्र हा 'दक्षिणापथ' वाटणार; तीच गोष्ट दंडकारण्य या नांवाची. म्हणून **'महाराष्ट्र'** हेंच या भूभागाचें प्राचीन नांव समजलें पाहिजे.

मराठी भाषेचें मूळ संस्कृतांत शोधतांना, वैदिक भाषेंतून वैदिक अपभ्रंश भाषा, तिच्यामधून महाराष्ट्री, महाराष्ट्रीमधून अपभ्रंश महाराष्ट्री आणि तिच्यामधून मराठी भाषा असा क्रम सांगतात. पण या भाषाक्रमांत संस्कृतला प्राधान्य असून मूळच्या येथील भाषेला किंवा तिच्या या संस्कृतोद्भव भाषेशीं झालेल्या मिश्रणाला गौण लेखलेलें आहे. पण हें मिश्रण निर्विवाद आहे. आणि इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत निर्माण झालेली मराठी भाषा ही केवळ संस्कृतोद्भव भाषेशीं झालेल्या मिश्रणाची आहे. ही मराठी भाषा इतकी समर्थ आहे कीं, पुढें तिनें मुसलमानांच्या काळांत अरबी-फारशी आणि त्यानंतर इंग्रजी भाषेंतले शब्द आणि रसहि पचवून टाकला आहे.

'मागां व्यासादिक महामुनी। कथा बोलिले संस्कृत वाणी॥ तें आतां महाराष्ट्रभाषा करौनि। वानी जतायें॥ मागधी अणि शौरसेनी। पिशाच अपभ्रंश जाणी॥ संस्कृतप्राकृत या षट्वाणी। आणिकै छपन्न भाषा॥ या मात्रांचे पाकविस्तार। करावेया 'मराठी' एक चतुर। तियेचेनि प्रसादें जाणिजेत विचार। षट्भाषांचे॥

हें मराठी भाषेचें सामर्थ्य मराठी लोकांनीं फार पूर्वीच जाणलेलें आहे आणि त्यावेळींच महाराष्ट्राच्या सीमा कोणत्या हेंहि त्यांनीं लिहून ठेवलें आहे.

साठी लक्ष देश महाराष्ट्र। तेथींचे राये शहाणे सुभट्ट। वेदशास्त्र चातुर्याची पेठ्ठ। भरैली तिये देशीं॥ पश्चिमे त्र्यंबकू पूर्वे सागर वेऱ्हीं। द्वादश योजनें उभय गंगातीरीं॥ ऐसें तें गंगातर महाराष्ट्रीं। वसिजें पुण्यातन॥

* * * वैभवाचा सुवर्णकाल

या महाराष्ट्रांत तेराव्या शतकांत अल्लाउद्दीन खिलजीच्या स्वारीबरोबर मुसलमानी सत्तेचा प्रवेश झाला. आणि महाराष्ट्राच्या राजकीय दास्याला प्रारंभ झाला. पण त्यापूर्वी महाराष्ट्रांत आणि महाराष्ट्राबाहेर अनेक मराठा चक्रवर्तींनीं शेकडों वर्षें राज्य केलें. त्या वैभवशाली मराठी राजपरंपरेंत यादव हे शेवटचे होते. मुसलमानांची राज्यसत्ता महाराष्ट्रांत येण्यापूर्वी येथें स्वातंत्र्य होतें. आणि समृद्धीहि होती. शातवाहन, वाकाटक चालुक्य, राष्ट्रकूट, कलचुरी, यादव तसेंच शिलाहार आणि कदंब या घराण्यांतले महापराक्रमी भूपति महाराष्ट्रांत होऊन गेले.

महाराष्ट्रांतील राजकुलांची ही दैदिप्यमान मालिका आहे. पण यादवापासून पुढच्या कालाचा महाराष्ट्राचा इतिहास जितका तपशीलवार उपलब्ध आहे तितका महाराष्ट्राच्या वैभव कालांतील इतिहास ज्ञात नाहीं. त्यामुळें अल्लाउद्दीनानें रामदेवराव यादवाचा पराभव केला तेव्हांपासूनच महाराष्ट्राचा इतिहास सुरू झाला असा गैरसमज पसरला होता. महाराष्ट्राच्या वैभवकालाचा त्रोटक इतिहास, केवळ त्या काळांत जीं महान् शिल्पें आणि लेणीं सह्याद्रीच्या कुशींत निर्माण झालीं आणि त्यानिमित्त जे शिलालेख लिहिले गेले त्यावरूनच पहावा लागतो.

पण हा कालहि महाराष्ट्रांत केवळ शांततेचा गेला असेल, असें समजण्याचें कारण नाहीं. मराठ्यांना आपल्या रक्ताचे पाट वाहूनच आपल्या स्वातंत्र्याचें रक्षण वेळोवेळीं करावें लागलें. ग्रीक, शक, क्षत्रप, अशा परकीय आक्रमकांना महाराष्ट्रानें या काळांत यशस्वीपणें तोंड दिलें. तसेंच खारवेल आणि हर्षवर्धन या स्वकीय, भारतीय चक्रवर्तींविरुद्धहि

मराठ्यांना झुंज घ्यावी लागली, असें हा इतिहास सांगतो. म्हणूनच हा तेजस्वी इतिहास आहे.

शातवाहनांमध्यें सगळेच राजे पराक्रमी होते. पण गौतमीपुत्र शातकर्णी त्या हिरकखणींतला केवळ कोहिनूर होय. त्यानें शकांचा आणि क्षत्रपांचा मोड केला. त्याच्या नांवाबरोबर त्याच्या मातेचें नांवहि अजरामर झालें आहे. आणि शिवछत्रपतीच्या जिजाईमातेचें स्मरण त्यामुळें होतें. गौतमीपुत्र शातकर्णीचा पराक्रम अर्जुन-भीमसेनासारखा होता. तो ययाति, सगर, अंबरिष यांच्याप्रमाणें तेजस्वी होता, असें शिलालेखांत म्हटलें आहे. त्याची माता महादेवी गौतमी बलश्री ही सत्यवचनी, दान, क्षमा, अहिंसा यांत निरत, आणि तप, दम नियमांत तत्पर असे असेंहि म्हटलें आहे. असेच तेजस्वी पुरुष वासिष्ठीपुत्र पुलुमावी आणि गौतमीपुत्र श्रीयज्ञ शातकर्णी हेहि होते. त्यानंतर वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूटादिकांचीं राज्यें झालीं. महाराष्ट्राच्या कांहीं भागावर शिलाहार, कदंबाचींहि राज्यें झालीं. शेवटीं देवगिरीचे वैभवशाली यादव आले.

या सर्वांचा इतिहास तपशीलवार मिळत नाहीं हें महाराष्ट्राचें दुर्दैवच होय. त्यांनीं खोदलेल्या शिलालेखांवरून आणि खोदलेल्या शिल्पांवरून तो इतिहास अजमावा लागतो. तथापि, त्याचें तेज लपत नाहीं. वैभव दृष्टि-आड होत नाहीं. अज्ञात अशा त्या काळांतूनहि त्या वेळच्या महाराष्ट्राच्या कीर्तीचे स्रोत आज जगाचे डोळे दिपवीत आहेत, त्यांच्या कर्तृत्वाचें यशोगीत आज जगांत गायलें जात आहे. **अजंठा, कान्हेरी, घारापुरी, जोगेश्वरी, नाणेघाट, नाशिक, बदामी, बेडसें, भाजें, वेरूळ** येथें जीं लेणीं आहेत तीं महाराष्ट्राच्या या कालांतील कर्तृत्वाचींच लेणीं आहेत. कोल्हापूर, अंबरनाथ, संगमेश्वर येथें जीं प्राचीन मंदिरें परकीयांच्या अनेक अत्याचारांना तोंड देत देत अजून उभी आहेत तीं शिलाहारांच्या काळच्या महाराष्ट्राचींच कीर्तिमंदिरें आहेत.

महाराष्ट्रांत सह्याद्रीच्या कुशींत चवेचाळीस ठिकाणीं कोरीवलेणीं आहेत आणि त्यांची संख्या आठशेंच्या पेक्षां अधिक आहे. हीं लेणीं आणि मंदिरें केवळ महाराष्ट्राच्या शिल्पकलेचीच साक्ष आहे, असें समजण्याचें कारण नाहीं. महाराष्ट्राच्या विशाल बुद्धिमत्तेची, उत्तुंग प्रतिभेची, आकाशाला भेदून जाणाऱ्या कल्पनाशक्तीचीहि साक्षः त्यांच्यामुळें पटते. सह्याद्रीच्या

पत्थर हृदयांतून जिवंत कलेचें जीवन ओथंबविण्याचें कसब महाराष्ट्राच्य छिन्नीमध्यें होतें एवढेंच याच्यावरून दिसत नाहीं; विद्येच्या आणि कलेच्या प्रत्येक क्षेत्रांत महाराष्ट्र त्यावेळीं वैभवाच्या शिखराला पोंचलेला होता हेंच हीं लेणीं आणि मंदिरें दाखवीत आहेत. शौर्य आणि राजकारण-धुरंधरपणा जसा महाराष्ट्रांत होता तसाच व्यापार आणि उद्योगहि शिगेला पोंचला होता. सरस्वतीचा वरदहस्त होता तशीच लक्ष्मीचीहि पूर्ण कृपादृष्टि होती. महाराष्ट्रीयांच्या श्रमावर वैभवसंपन्न झालेली मुंबई आम्हीं उभारली अशी महाराष्ट्रीयेतरांनीं आज मिजास मारण्याचें कारण नाहीं. मुंबईसारखी वैभवसंपन्न आणि जागतिक व्यापाराचीं केंद्रें महाराष्ट्राच्या कर्तबगारीला नवीं आहेत, असें समजण्याचें कारण नाहीं. मुंबईच्या नजीकच असलेलें आणि आज एक साधें स्टेशन असलेलें सोपारा हें एकाकाळीं महाराष्ट्रांतलें जगद्विख्यात बंदर होतें. आणि हाच मान कमी अधिक प्रमाणांत ठाणें, कल्याण, चौल या शहरांनाहि होता.

वैभव आणि विकास हा भरतीसारखा असतो. ज्या महाराष्ट्राची शिल्प-कला पराकोटीला गेली होती त्या महाराष्ट्राचें सर्वच जीवन उंचावलेलें होतें. **न्यायमूर्ति रानडे – लोकमान्य टिळक** महाराष्ट्रांत निर्माण झाले त्यावेळीं महाराष्ट्र केवळ राजकारणांतच आघाडीवर होता असें नव्हे; जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत तो आघाडीवर होता. महात्मा गांधी गुजरातचें नेतृत्व करूं लागतांच जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत गुजरातचें कर्तृत्व फुलूं लागलें. त्याकाळीं महाराष्ट्राच्या इतिहासांतहि असेंच झालें होतें. महा-राष्ट्राच्या कर्तृत्वाला जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत महाराष्ट्रीय कर्तबगारीला उधान भरती आली होती आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, ही भरती शतकानुशतकें वाढतच होती.

९२३०

* * * वैभवाच्या दोन बाजू

आणि अल्लाउद्दीन खिलजीची धाड आली त्यापूर्वी यादवांच्या कारकी-र्दीत महाराष्ट्राच्या वैभवाचा कळस झाला होता. मराठी भाषा समृद्ध झाली होती. मुकुंदराजांनीं 'विवेकसिंधु' ची रचना करून 'ग्रंथरचनेचा गदारोळ' उडविला होता. 'जरी आज ती राजभाषा नसे' असें म्हणण्याची पाळी त्यावेळीं मराठ्यांवर आलेली नव्हती. मुकुंदराज सांगतात, 'नृसिंहाचा बल्लाळ। तेयाचा कुमरू जयंतपाळ। तेणें करविला हा रोळ।

मराठा ग्रंथ संग्रहालय ठाणे स्थळप्रत
अनुक्रम ... वि. ३/०५

ग्रंथरचनेचा ॥' मराठ्यांचे राजेहि मराठी भाषांसाठीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत होते. शहाजी आणि शिवाजी महाराजांच्या आणि तंजावरच्या व्यंकोजी भोसल्यांच्या ठिकाणीं मराठी भाषेची जी ओढ आणि तळमळ सतराव्या शतकांत आढळली तीच बाराव्या-तेराव्या शतकांत देवगिरीच्या यादवराजांच्या ठिकाणीं होती. ग्रंथरचनेला ते उत्तेजन देत; आपल्या राजसभेंत प्रबंध वाचवून घेत. आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वरांनींहि यादवराजांचें आपल्या 'ज्ञानेश्वरी' च्या शेवटीं कौतुक केलें आहे.

श्री **ज्ञानेश्वर** हे महान् योगी होते; त्यांना कोणाकडून कशाची अपेक्षा असणार ? पण त्यांनीं ज्ञानेश्वरी पूर्ण करतांना रामदेवराव यादवाचें कौतुक केलें. ते म्हणतात, 'तेथ यदुवंश विलासु। जो सकल कला निवासु। न्यायातें पोखींत क्षितीशु। श्रीरामचंद्रु ॥' **ज्ञानेश्वरी** हें मराठी भाषेचें सर्वोत्कृष्ट लेणें आहे. काव्यरसाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा परमोत्कर्ष साधणारा असा हा अद्वितीय ग्रंथ आहे. आणि तो मराठी भाषेंत लिहितांना ज्ञानेश्वरमहाराजांची प्रतिज्ञाच होती कीं, **'माझा मऱ्हाटाची बोलु कौतुकें। परी अमृतातेंहि पैजा जिंकें। ऐसीं अक्षरें रसिकें मेळवीन।...जेथ संपूर्ण पद उभारें। तेथें मनचि धावें बाहिरें। बोलु भुजांही आवरे। आलिंगावया ॥ तैसें शब्दाचें व्यापकपण। देखिजे असाधारण। पाठेयां भावज्ञां फावति गुण। चिंतामणीचे ॥'** असा ग्रंथोत्तम निर्माण होण्याइतकी मराठी भाषेची आणि महाराष्ट्राची पातळी त्यावेळीं उच्च होती.

देवगिरीच्या यादवांचा 'श्रीकरणाधिप', मुख्य कारभारी जो हेमाडपंत त्याचें कर्तृत्व पाहिलें तरी महाराष्ट्राचें त्यावेळचें वैभव कळेल. हा हेमाडपंत पंडित होता आणि कर्तबगारहि होता. त्यानें बिनचुन्याच्या इमारती बांधण्याची शिल्पकला महाराष्ट्रांत आणली. अनेक 'हेमाडपंती' देवळें याची साक्ष आहेत. बाजरी हें धान्य हेमाडपंतानेंच महाराष्ट्रांत आणलें. पण त्यानें केलेली सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे अद्वितीय मोडी लिपीची निर्मिति ही होय. 'हे लिपी विद्या सरस्वती। अगा झाली कैसी प्राप्ती। कृपा करूनी हेमाडपंतीं। जगा भातुकें दीधली' ही मोडी लिपि अद्वितीय आहे. भारतांतील अनेक भाषा देवनागरी लिपि वापरतात. पण जलद लिहिण्यास उपयुक्त अशी कलाटणी या लिपीला देणारा महाराष्ट्रच निघाला. याचें कारण लेखनकलेचा त्या काळांत फक्त

महाराष्ट्रांतच परमोत्कर्ष झालेला असला पाहिजे. देवगिरीचे कागद महाराष्ट्रांत आठशें वर्षें प्रसिद्ध होते, ही लेखनकलेच्या उत्कर्षाची दुसरी खूण आहे.

पण वैभवाबरोबरच सुखासीनता येत होती. उत्कर्षांत अपकर्षाचीं बीजें रुजत होतीं. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या स्वारीनंतर राजकीय दास्य आलें आणि महाराष्ट्राच्या अवनतीला प्रारंभ झाला. इतिहासाचार्य **राजवाडे** म्हणतात :– " यादवांच्या अमदानींत म्हणजे तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत मराठ्यांचें लक्ष परमार्थाच्या नांवावर ऐहिक उपभोग घेण्याकडे लागलें होतें. तेराव्या शतकांतील अत्यंत मोठा असा मानिलेला ग्रंथ म्हटला म्हणजे हेमाद्रीचा 'चतुर्वर्ग चिंतामणी' हा होय. हेमाद्रीच्या व्रतखंडावरून पहातां वर्षाच्या ३६५ दिवसांचीं एकंदर २,००० व्रतें व्हावीं असा अंदाज होतो... पक्कान्न आणि व्रतें ह्यांची फारकत हेमाद्रीनें एकाही ठिकाणीं केलेली नाहीं. असा ग्रंथ पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेंत अद्याप झालेला नाहीं. यापासून दोनच अनुमानें स्थूलमानानें करणें रास्त आहे; एक लोकांजवळ अतोनात पैसा झाला होता, व दुसरें या व्रतांप्रीत्यर्थ खर्चिण्यास मुबलक वेळ होता... राष्ट्रांतील सुखवस्तु लोकांना कष्ट–प्रचुर असे मर्दुमकीचे, यातायातीचे लष्करी व इतर धंदे करण्यास फुरसत नव्हती. सुखैकपरायणता व विलासमग्नता हींच मराठ्यांच्या नाशाचीं तेराव्या शतकांत कारणें होतीं."

* * * संतमंडळाची ज्योत्स्ना

तेराव्या शतकाच्या अखेरीला यादवांचें राज्य संपलें आणि महाराष्ट्राचा स्वातंत्र्यसूर्य अस्तंगत झाला. आणि त्यानंतर ही गुलामीची रात्र तीनशें वर्षें पसरली होती. त्यानंतर **शिवछत्रपतीं**च्या रूपानें स्वातंत्र्यसूर्य उगवला. पण या पारतंत्र्याच्या रात्रींहि साधुसंतांचा उदय झाला. त्यांनीं आपल्या उपदेशाचे अमृतकिरण पसरविले आणि मराठी जनतेंत नवजीवन निर्माण केलें. मुसलमानी अंमलांत पारतंत्र्याबरोबर परधर्माची सक्ती होत होती. लोकांचा धर्मच्छल होत होता. हिंदुसमाजांत जातिभेदाचें बंड माजलें होतें आणि त्याचबरोबर कर्ममार्गाचाहि जोर झाला होता. त्यामुळें हिंदुसमाजाच्या अंतर्बाह्य चिरफळ्या उडाल्या होत्या. धर्माच्या नांवावर ढोंग माजलें होतें. या सर्वांवर साधुसंतांनींच तोडगा काढला.

नामदेव महाराज म्हणतात,

"तत्त्व पुसावया गेलों वेदशास्त्रासी । तंव भरले तयापाशीं विधिनिषेध ॥ तया समाधान नुमजे कोणेकाळीं । अहंकार बळी झाला तेथें ॥ विषयीं ठेवूनी सांगती ब्रह्मज्ञान । तेणें समाधान नुमजे कदा ॥ ऐसें विचारितां बहुत भागलों । म्हणोनी शरण आलों पांडुरंगा ॥" सर्व संतांच्या विचारांचें सूत्र नामदेवांच्या या उद्‌गारांत आहे. नामदेव हे ज्ञानदेवांपेक्षां वडील; पण ज्ञानदेवांनंतरहि ते बराच काल होते. या काळांत महाराष्ट्रांतील अनेक भागांत अनेक साधुसंत झाले आणि ते सारे भक्तिमार्गाचा प्रचार करणारे, उच्चनीचपणाला तीलांजलि देऊन पांडुरंगाच्या दर्शनासाठीं पंढरीला जाणारे आणि भक्तिप्रेमानें चंद्रभागेच्या तीरीं नाचत कीर्तन करणारे होते. आणि साधुसंत सर्व जातींतून निर्माण झाले. त्यांत **ज्ञानदेव** ब्राह्मण, पण संन्याशाचा पुत्र; **नामदेव** शिंपी, **नरहरी** सोनार, **सेना** न्हावी, **गोराकुंभार, सावता** माळी, **रोहिदास** चांभार, **चोखामेळा** महार अशा सर्व जाती-जमाती त्यांच्यामध्यें एकत्र आल्या होत्या. त्यामुळें वृथा अभिमानाचा उच्छेद झाला; समता प्रत्यक्ष अवतरली. आणि धर्माभिमान तरारला. त्यामुळें स्वाभिमानहि जागृत झाला. संतमंडळाचें हें थोर कार्य आहे.

संतमंडळीचा उपदेश हा सामान्य जनतेसाठीं त्यांच्याच भाषेंत हृदय पिळवटून केलेला असल्यामुळें त्यांतून अमर असें वाङ्मय निर्माण झालें. पुढें पंडितांनींहि मराठी भाषेंत ग्रंथनिष्पत्ति केली, पण त्याला या वाङ्मयाची सर आली नाहीं. एकएका संताचें कार्य सांगायचें तर तें महाभारत होईल! म्हणून एक नामदेवच घेऊं. नामदेवांनीं हातांत तलवार घेऊन युद्धहि केलें आणि टाळ घेऊन भजनहि केलें. पण राघोभरारीनें अटकेवर झेंडे लावण्याचें जें कार्य पुढें केलें तेंच कार्य त्यापूर्वी तीनशें वर्षें अगोदर नामदेवांनीं केलें. राघोबांचें नांव इतिहासांतच राहिलें, नामदेवरायांचें नांव उत्तर हिंदुस्थानांत आजहि लोकांचें कंठभूषण होऊन राहिलें आहे. नामदेवांनीं महाराष्ट्र परतंत्र असतांहि खरोखर उत्तरेंत आणि दक्षिणेंत दिग्विजय केला!

ज्ञानदेवांबरोबर ते तीर्थावळी करून आलेच होते. प्रभासपट्टण, सोमनाथ, द्वारका, मथुरा, गया, कुरुक्षेत्र वगैरे सर्व उत्तर दक्षिण यात्रा त्यांनीं

केल्या. बिकानेरजवळ मारवाडांत जेथें त्याच्या भक्तीनें विहीर तुडुंब भरून वाहूं लागली तो 'नामदेव कुवा' आजहि तेथें आहे. आंवढ्या नागनाथानें त्यांचें कीर्तन ऐकण्यासाठीं तोंड फिरवलें तें उलटें फिरलेलें देऊळ आजहि आहे. पण ६८ व्या वर्षानंतर नामदेव पुन्हां उत्तरेंत गेले. ते गुजरातेंतून पंजाबमध्यें जाऊन राहिले. गुरुदासपूर जिल्ह्यांत ते ज्या तळयाजवळ राहिले त्याला आज 'नामियाना' असें म्हणतात. तेथें त्यांचे अनेक शिष्य झाले. नामदेवांच्या भक्तिपंथाबरोबर पंजाबांत त्यांचें कवित्वहि सर्वत्र पसरलें. नामदेवांनीं गायिलेल्या हिंदी पद्यांपैकीं ६१ पद्यें शिखांच्या आदिग्रंथांत समाविष्ट केलेलीं आहेत. घुमान या गांवीं नामदेवांचें स्मारक आहे. आणि त्याच्यापुढें फडकणाऱ्या ध्वजाला 'झंडा साहिब श्री नामदेव जी' असें म्हणतात. हा नामदेवांचा उत्तर दिग्विजय आहे.

* * * शिवरायाचें सामर्थ्य

या संतमंडळाचें कार्य पुढें सतत चाललें. त्याला उजाळा देण्यासाठीं मधूनच **एकनाथ** झाले. पुढें **तुकाराम** महाराज आले आणि त्यानंतर पारतंत्र्याची भयाण रात्रहि संपून गेली. मध्यंतरीच्या काळांत संतमंडळानें कार्य केलें आणि मुसलमानी सत्तेनें विध्वंस केला. स्वार्थी लोक सरदार बनून त्यांची सेवा करीत होते. सर्वत्र मुसलमानी सत्तेनें आपली छाप टाकली होती. दक्षिणेंत आणि उत्तरेंत एकच त्यांची सत्ता आणि या सत्तेला शह देण्यासाठीं शेवटीं महाराष्ट्रच पुढें आला. 'मराठा तितुका मेळवावा। महाराष्ट्र धर्म वाढवावा। ये विषयीं न करितां तकवा। पूर्वज हांसती' अशी गर्जना करून शिवछत्रपति पुढें आले. त्यांनीं प्रथम महाराष्ट्र मुक्त केला. स्वराज्य स्थापलें. आग्र्याहून उड्डाण करून दिल्लीपतीला थप्पड दिली. राज्याभिषेक करून मराठी राज्याची समारंभपूर्वक ग्वाही फिरविली. दक्षिण दिग्विजय करून तंजावरपर्यंत मुसलमानी सत्ता नामशेष केली. शिवछत्रपतींनीं केवळ महाराष्ट्र स्वतंत्र केला असें नाहीं; त्यांनीं भारत स्वतंत्र केला. उत्तरेंत छत्रसालाला स्फूर्ति दिली. 'कासीहूकी कला जाती। मथुरा मसीद होती। शिवाजी न हो। तो सुनत होत सबकी ॥' असें भूषण कवीनेंच सांगून ठेवलें आहे.

शिवछत्रपति अकालीं गेले. 'शिवरायाचें आठवावें रूप। शिवरायाचा आठवावा प्रताप। शिवरायाचा आठवावा साक्षेप। भूमंडळीं' असा

उपदेश **समर्थांनीं** केला. 'बुडाले सर्वहि पापी। हिंदुस्थान बळावलें॥ अभक्तांचा क्षयो झाला आनंदवनभूवनीं। असें हें आनंद-वनभुवन कायम रहावें असा समर्थांनीं आक्रोश केला. पण शंभु छत्रपतीला औरंगजेबानें पकडलें आणि हाल हाल करून ठार मारलें. महाराष्ट्राचा राजा गेला. सूर्याजी पिसाळानें येसूबाई आणि शाहू यांच्या रूपानें महाराष्ट्राची राज्यलक्ष्मी मोंगलांच्या स्वाधीन केली. महाराष्ट्राला नेताच राहिला नाहीं. औरंगजेबाची धाड महाराष्ट्रावर आली आणि शिवछत्रपतींचें स्वराज्य चुटकीसरसें कोसळून पडतें कीं काय असें वाटूं लागलें.

लक्षावधि फौज घेऊन औरंगजेब स्वतः दक्षिणेंत आला. आपल्या दिल्लीच्या तख्ताविरुद्ध महाराष्ट्रांतला मराठा बंड करतो म्हणजे काय, त्याला चिरडून टाकीन अशी प्रतिज्ञा करून तो आला होता. तो भराभर किल्ले घेत सुटला. मराठ्यांना नेता नव्हता. महाराष्ट्राची आज जशी स्थिती आहे त्यापेक्षां कितीतरी भयानक अशी ती स्थिती होती. पण सामान्य सरदारांतून **धनाजी जाधव** आणि **संताजी घोरपडे** यांच्यासारखे नेते निघाले. सतत सतरा वर्षें महाबलाढ्य औरंगजेबाशीं मराठे लढले आणि अखेर त्यांनीं विजय मिळविला. औरंगजेबाला त्यांनीं अहमदनगर येथें कायमचें गाडून टाकलें. महाराष्ट्राचें स्वराज्य मिळविलें; इतकेंच नव्हे तर दिल्लीची मोंगल पातशाही कायमची कोसळून टाकली. शिवछत्रपतीची पुण्याई काय करूं शकते त्याचा हा आदर्श आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासांतला, मढ्यालाहि स्फुरण आणणारा हा रोमांचकारी पोवाडा आहे. आजहि तो महाराष्ट्राला मार्गदर्शन करील!

त्यानंतर शाहूमहाराज आले. छत्रपती राजारामांची राणी ताराबाई हिनें कोल्हापूरला स्वतंत्र गादी स्थापली. सातारा-कोल्हापूर दुही झाली. पण साताऱ्याचें तेज वाढतच गेलें. पेशवाई आली. **बाळाजी विश्वनाथ** थोरले **बाजीराव, नानासाहेब** या तीन पिढ्यांत मराठी राज्याचा कळस झाला. मराठ्यांची नजर दिल्लीवर खिळली. महाराष्ट्राबाहेर सर्वत्र मराठे सरदार राज्यकर्ते झाले. **राघो** भरारीनें अटकेवर झेंडे फडकवले, भीमथडीच्या तट्टांना अटकेचें पाणी पाजलें तें याच काळांत. **सदाशिवराव** भाऊंनीं दिल्लीचें तख्त घण मारून फोडलें तें याच वेळीं. सबंध भारतांत मराठ्यांचें नांव दुमदुमत असतांना अब्दाली आला आणि पानिपत झालें.

दुहीनें डोकें वर काढलें. मराठे लढले; त्यांनीं अब्दालीच्या सैन्याचा धुव्वा केला. पण मराठ्यांची एक पिढी पानिपतला कापून निघाली. मराठ्यांचा निःपात झाला असें वाटलें.

* * * स्वराज्याचा अस्तोदय

पण मराठी कर्तबगारीचा आणखी एक नमुना जगाला दिसावयाचा होता. राज्यकर्त्या पेशव्यांत आणखी मराठ्यांत भाऊबंदकी उफाळत होती, घरभेदेपणा माजला होता. अशावेळीं अठरा वर्षांचा **माधवराव** पेशवा झाला. त्यानें आपल्या कर्तृत्वानें, शेफारलेल्या शत्रूंना जरब बसविली, घरचीं कारस्थानें मोडून काढलीं आणि पानपतचा अपमान मराठ्यांनीं धुऊन काढला. पण माधवराव अल्पायुषी ठरले. नारायण-रावाचा खून झाला. कारस्थानांना आणि दुहीला ऊत आला. तरी मराठे लढत होते. पण उभ्या भारतांत त्यांना एक परकी शत्रु निर्माण झाला होता आणि त्यानें सारें हिंदुस्थान व्यापून महाराष्ट्रावरही पाश टाकले होते. अखेर लढतां लढतां पराभव झाला. शिवछत्रपतींनीं स्थापन केलेल्या मराठी राज्याचा अंत झाला आणि इंग्रजी राज्य सुरू झालें. महाराष्ट्रासह उभ्या भारतावर गुलामीची कृष्णछाया पसरली. हा अंधकार दूर करण्यासाठीं १८५७ सालीं मराठी नेत्यांनींच प्रयत्न केले. **राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे** यांनीं आपल्या शरीराच्या मशाली केल्या. पण ते जळून गेले. भारताचें स्वराज्य संपलें आणि इंग्रजी सुस्थिर झाली. एका नव्या तऱ्हेच्या गुलामीचें युग सुरू झालें.

इंग्रजांनीं सर्वांत शेवटीं महाराष्ट्र जिंकला आणि इंग्रजांच्या राज्याविरुद्ध मराठ्यांनींच पहिलें बंड केलें आणि हें बंड अखेरपर्यंत लढवून मराठ्यांनींच यशस्वी केलें. पण मराठ्यांनीं नवा मनु जाणला; अखिल भारतासाठीं लोकशाही राज्य पाहिजे याची त्यांना जाणीव झाली. आणि त्या दिशेनें त्यांचे प्रयत्न सुरू झाले. न्या. रानडे यांच्या ‘ सर्वज्ञ ’ बुद्धीनें काँग्रेसच्या प्रस्थापनेला प्रेरणा दिली. त्याचवेळीं लोकशाहीसाठीं **वासुदेव बळवंतानेंहि** बंड उभारलें. पण तें यशस्वी झालें नाहीं. इंग्रजांची दडपशाही सुरू होतांच अनेक क्रांतिकारक खवळले. इंग्रजांची दडपशाही आणि क्रांतिकारकांचे बॉम्बस्फोट यांनीं महाराष्ट्र दणाणून गेला आणि उभ्या भारतांत स्फूर्तीचा संचार झाला. पण भितीला टक्कर

देण्यापेक्षां भिंतीखालीं सुरुंग लावला पाहिजे हेंहि मराठ्यांनीं ओळखलें. विधायक कार्याचे, लोकजागृतीचे, आणि सामुदायिक प्रतिकाराचे सुरुंग इंग्रजी राज्याच्या तटबंदीखालीं ठासून भरण्यांत आले. **चाफेकर, कान्हेरे, सावरकर** या क्रांतिकारकांचें युग संपलें आणि **गोखले,** लोकमान्य **टिळक** या लोकनेत्यांनीं आपल्या भिन्न भिन्न पद्धतीनें विधायक लोकजागृति केली. लोकमान्य 'असंतोषाचे जनक' झाले. अखिल भारताला त्यांनीं नेतृत्व दिलें. याच वेळीं महाराष्ट्रांत **महात्मा फुले** जनता-जागृति करीत होते. बहुजनसमाजांत स्वाभिमानाची ज्योत त्यांनीं सामाजिक कार्यासाठीं पेटवून ठेवली. ही ज्योत पुढें राजकीय जागृतींतच विलीन झाली.

* * * क्रांतिकारक नवयुग

लोकमान्य गेले आणि भारतीय राजकारणांत अहिंसक क्रांतीचें नवयुग सुरू झालें. पराक्रमी महाराष्ट्र या युद्धांत सामील झाला. त्याग आणि चिकाटी यांचा मराठी आदर्श श्री. **शंकरराव देव** यांनीं निर्माण केला. महाराष्ट्रांत सत्याग्रहींची प्रचंड सेना निर्माण झाली. श्री. **केशवराव जेधे** यांनीं त्यांत उडी घेतली आणि महाराष्ट्रांत आणखी एक क्रांति झाली. कॅाँग्रेसच्या झेंड्याखालीं समाजवादी युवकांची सेनाहि निर्माण झाली. सामुदायिक सत्याग्रहाचे लढ्यांमागून लढे झाले आणि महाराष्ट्र प्रत्येक लढ्यांत अग्रेसर राहिला. **देव-जेधे-गाडगीळ** असें नवें नेतृत्व महाराष्ट्राला मिळालें. शंकराव देव तर गांधीजींचे सत्‌शिष्य; 'महाराष्ट्र हें कार्यकर्त्यांचें मोहोळ आहे' असे धन्यतेचे उद्‌गार गांधीजींनीं काढले.

भारताचा लढा चालला होता आणि त्यांत इतर प्रवाहही होते. पाकिस्तानी वेड होतें त्याला स्वातंत्र्यवीर सावरकर उत्तर देत होते. कम्युनिस्ट चळवळ होती त्यांत **डांगे-रणदिवे** अग्रेसर होते. आणि '४२ चा' 'चलेजाव' लढा सुरू झाला त्यावेळीं महाराष्ट्र सर्वांत अधिक गाजला. **अच्युत पटवर्धन, एस्. एम्. जोशी** यांनीं भूमिगत लढा सुरू केला. क्रांतिवीर **नाना पाटलांनीं** तर साताऱ्यांत 'प्रतिसरकार' निर्माण केलें. **नेताजींनीं** भारताबाहेर 'आझाद हिंद फौज' निर्माण केली. तेथेंहि महाराष्ट्र मागें नव्हता. भगव्या झेंड्याचें स्मरण करून जनरल **जगन्नाथराव भोंसले** तेथेंहि आघाडीवर होते. सतत शंभर वर्षें मराठ्यांनीं आपल्या रक्ताचे सडे घातले, आपल्या देहाच्या पायघड्या घातल्या, प्राणांची

कुरवंडी केली आणि त्यामुळेंच १९४७ सालीं भारताची स्वातंत्र्यलक्ष्मी दिल्लीच्या सिंहासनाकडे चालत आली आणि तेथें विराजमान झाली.

स्वातंत्र्य आलें ; पण पाकिस्तानहि झालें. गांधीजी मुसलमानांचा पक्षपात करून हिंदूंवर अन्याय्य करतात या भावनेनें वेड्या झालेल्या एका महाराष्ट्रीयानें राष्ट्रपित्याचा खून केला. सर्वत्र गोंधळ झाला. पण या गोंधळांतून व्यवस्था निर्माण करणारा गांधीजींचा, संदेश राष्ट्रालाच नव्हे तर जगाला प्रभावीपणें सांगणारा एक महाराष्ट्रीयच पुढें आला. **विनोबा** आज जगन्मान्य झाले आहेत. ते भूदानाची क्रांति करून राहिले आहेत. स्वराज्य सुस्थिर झालें आहे.

* * * महाराष्ट्राला आव्हान

या सुस्थिर झालेल्या स्वराज्याची महात्मा गांधींनीं सांगितलेल्या पद्धतीनें रचना करण्याची महाराष्ट्राची मागणी होती. भाषिक प्रांतांची मागणी होती. गांधीजींच्या सत्‌शिष्यानें–शंकरराव देवांनीं–सर्व महाराष्ट्रीयांना एकत्र आणून ती मागणी दिल्लीपतींपुढें ठेवली. आणि आज भारतांतील सर्वांना न्याय मिळाला आहे. कर्नाटक, आंध्र, केरळ, सर्वांना त्यांचीं राज्यें देण्यांत आलीं. फक्त महाराष्ट्राला न्याय नाकारण्यांत आला. तुमची इतरांना भीति वाटते असें म्हणून महाराष्ट्राचा उपमर्द करण्यांत आला आहे. राष्ट्रहिताचे आणि देशप्रेमाचे धडे उर्मटपणानें मराठ्यांना शिकविण्याचा प्रयत्न चाललेला आहे. पण ही महाराष्ट्राच्या इतिहासाची पुनरावृत्ति आहे. स्वातंत्र्याच्या रामराज्यांत महाराष्ट्राला दंडकारण्यांत वनवास भोगण्याची शिक्षा फर्मावण्याचें हें नवें रामायण रचलें जात आहे. महाराष्ट्राला शिवछत्रपतींसारखा नेता नाहीं असें वाटून **सूर्याजी पिसाळ** जोर करीत आहेत. पण नवे संताजी आणि धनाजीच हा लढा पुरा करतील. कारण ही मराठी मावळ्यांची प्रतिज्ञा आहे.

मुंबई कुणाची ? * * * * * * मुंबई महाराष्ट्राची !

सगळा प्रश्न मुंबईवर अडला आहे. विदर्भ दूर सारण्याची आणि महाराष्ट्रांतून मुंबई फोडण्याचीं कारस्थानें चालू आहेत. विरोधक आहेत आणि घरभेदेहि आहेत. ते मुंबई महाराष्ट्राची नाहीं असें म्हणत आहेत. मुंबई कोणाची ? ज्या मुंबईभोंवतीं ऐशीं मैलांचा मुलूख मराठी भाषेनें भरला

आहे ती मुंबई महाराष्ट्राची नाहीं? जी मुंबई महाराष्ट्रांत आहे तिच्यावर महाराष्ट्राचा हक्क कोण नाकारूं शकेल? मराठी शेतकऱ्यांच्या पैशानें ज्या मुंबईची वाढ करण्यांत आली, **नाना शंकरशेट, भाऊ दाजी, मंडलिक, लोखंडे, नरे** यांच्या बुद्धिमत्तेनें आणि कर्तृत्वानें ज्या मुंबईचें जीवन घडविलें ती मुंबई महाराष्ट्राची नाहीं? पन्नास टक्के लोक मराठी असून मुंबई महाराष्ट्राची नाहीं? मराठी कामगारांच्या रक्ताचें पाणी झालें तेव्हां ज्या मुंबईचें झाड वाढलें ती मुंबई महाराष्ट्रांतून फोडण्याच्या गोष्टी बोलतां? आपल्या बुद्धीनें आणि प्रतिभेनें ज्या मराठी लोकांनीं मुंबईला विद्येचीं आणि कलेचीं लेणीं घातलीं, ज्या मराठी **बाबू गेनूनें** रक्ताच्या चिळकांड्या उडवून मुंबईची शान राखली त्या महाराष्ट्राला मुंबई देणार नाहीं असा दुराग्रह धरतां? मुंबईचा उभा इतिहास मुंबई महाराष्ट्राची आहे असें गर्जून सांगत आहे. महाराष्ट्रावर अन्याय करूं पहाणाऱ्यांनीं महाराष्ट्राचा इतिहास वाचला नाहीं. मराठे रक्षण करतात, मराठे वैभव वाढवितात, मराठे अन्याय सहन करीत नाहींत. ते न्यायासाठीं लढतात आणि यशस्वी होतात, हा महाराष्ट्राचा इतिहास आहे. आणि मुंबई हें महाराष्ट्राचें शीर आहे. 'सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम्' हें मराठ्यांना ठाऊक आहे. म्हणून मराठे महाराष्ट्राचें शीर तोडूं देणार नाहींत. मुंबई महाराष्ट्रांतून काढूं देणार नाहींत. ते आपलें शीर देतील; पण महाराष्ट्राचें शीर राखतील. ते आपण वनवासांत जातील; पण महाराष्ट्राची राज्यलक्ष्मी सिंहासनावर बसवतील. ते स्वतःचे देह फेंकून देतील; पण महाराष्ट्राचें नांव पुसूं देणार नाहींत. ते सर्वस्वाचा त्याग करतील; पण आपली प्रतिष्ठा कायम ठेवतील. हा महाराष्ट्राचा इतिहास आहे. **हें महाराष्ट्राचें दर्शन आहे. आकाश कोसळेल, धरणी दुभंग होईल; पण मुंबई महाराष्ट्रापासून फोडतां येणार नाहीं. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्रच निर्माण होईल आणि मराठी जनता मुंबईसह महाराष्ट्रच स्थापन करील. कारण हें सत्य आहे आणि सत्याचा विजय होतो. 'सत्यमेव जयते' हा महाराष्ट्राचा इतिहास आहे.**

भाषावार प्रांतरचनेचा विजय असो!

संयुक्त महाराष्ट्राचा विजय असो!

॥ जय हिंद ॥

★

महाराष्ट्र नमन

नमन महाराष्ट्र भूमि करितसों तुला
तुझियासम तूंच धन्य माय निस्तुला ॥ धृ० ॥
तव पर्वत विंध्य सह्य शक्ति वितरिती
गोदाकृष्णादि नद्या स्फूर्ति अर्पिती
देसि विविध धान्य आणि किति फळां-फुलां ॥ १ ॥
श्रेष्ठ सदाचार युक्त नाथ सुचविती
भक्तिमणि तव तुकया भक्ति बोधितो
यत्नमार्ग रामदास शिकवि आपुला ॥ २ ॥
मावळचे कणखर तव पुत्र मावळे
तव सत्ता निर्माया शक्त जाहले
तुझियास्तव त्यांहिं न का प्राण वेंचिला! ॥ ३ ॥
राखण्या स्वधर्म येथ एक जाहलों
नेला ध्वज अटकेवर हें न विसरलों
केलें नच दूर तुझ्या वंद्य पाउलां ॥ ४ ॥
ऐक्याचा मंत्र जपुनि एक होउनी
राखणार मान तुझा जननि मानिनी
आशीर्वच दे माते! ह्या तुझ्या मुलां ॥ ५ ॥

—वा. गो. मायदेव

महाराष्ट्र-लक्ष्मी

महाराष्ट्र-लक्ष्मी मातें जगीं धन्य वाटे
यशोगीत तीचें गातां मनीं हर्ष दाटे ॥ ध्रु० ॥

पुनः पुन्हां परचक्रानें ताडिली बिचारी
दीर्घकाल खचली होती पारतंत्र्यभारीं
द्वादशाब्द दुष्काळानें जाहली भिकारी
संकटांत तीच म्हणोनी करी उंच माथें ॥ १ ॥

मावळांत वास, न ठावें जया बाह्य वारें
नैत्रधर्म ज्यांचें लोकीं कृषीकर्म सारें
विळाकोयतीच जयांचीं काय तीं हत्यारें
तेच वीर बनले समयीं मावळे मराठे ॥ २ ॥

नये नीट धरितां ज्याला लेखणी करांनीं
कृपादृष्टि संपत्तीची न ज्याचे ठिकाणीं
परी यवनसत्तेची जो करी धूळधाणी
कोण तया शिवरायाच्या पावला यशातें ॥ ३ ॥

साधुसंत झाले, असती, तयांची न वाण
मात्र रामदासा लाधे समर्थाभिधान
जो मनीं स्वदेशहिताचें धरोनी निशाण
ध्वजा कौपिनाची मिरवी भारतांत थाटें ॥ ४ ॥

पूर्व दिव्य ज्यांचें, त्यांना रम्य भाविकाळ
बोध हाच इतिहासाचा सदा सर्वकाळ
कासया वहावी चिंता मनीं जग जहाल
रात्र सरे तेव्हां उगवे दिनहि पूर्व वाटे ॥ ५ ॥

— विनायक

मंगल देशा! पवित्र देशा! महाराष्ट्र देशा!
प्रणाम घ्यावा माझा हा, श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ धृ० ॥

राकट देशा, कणखर, देशा, दगडांच्या देशा।
नाजुक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याहि देशा।
अंजनकांचनकरवंदीच्या कांटेरी देशा।
बकुल फुलांच्या प्राजक्तीच्या दळदारी देशा।
भावभक्तिच्या देशा, आणिक बुद्धीच्या देशा।
शाहीरांच्या देशा, कर्त्या मर्दांच्या देशा।

ध्येय जें तुझ्या अंतरीं
निशाणावरी
नाच तें करी
जोडी इहपरलोकांसी
व्यवहारा परमार्थासी
वैभवासी वैराग्यासी
जरिपटक्यासह भगव्या झेंड्याच्या एकचि देशा
प्रणाम घ्यावा माझा हा, श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ १ ॥

अपर सिंधुच्या भव्य बांधवा ! महाराष्ट्रदेशा।
सह्याद्रीच्या सख्या ! जिवलगा ! महाराष्ट्रदेशा।
पाषाणाच्या देहीं वरिसी तूं हिरव्या वेषा।
गोदा, कृष्णा, भीमा तुझिया ललाटिंच्या रेषा।
तुझिया देहीं करी प्रतिष्ठा प्रथम प्राणांची।
मंगल वस्ती जनस्थानिंची श्रीरघुनाथांची।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ २ ॥

भिन्न वृत्तिचीं भिन्न भिन्न हीं एक जीवसत्त्वें।
तुझिया देहीं प्रकट दाविती दिव्य जीवतत्त्वें।
चित्पावन बुद्धीनें करिसी तूं कर्तबगारी।
देशस्थाच्या खुल्या दिलाची तुजला दिलदारी।
कायस्थाचें इमान फिरवी रक्ताचा फेर।
ठाम मराठी मनगट दावी तुझें हाडपेर।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ३ ॥

ठायीं ठायीं पांडवलेणीं सह्याद्रीपोटीं।
किल्ले सत्तावीस बांधले सह्याद्रीपाठीं।
तोरणगडचा, प्रतापगडचा, पन्हाळगडिचाही।
लढवय्या झुंझार डोंगरी तूंच सख्या पाहीं।
सिंधुदुर्ग हा, विजयदुर्ग हा, ही अंजनवेल।
दर्यावर्दी मर्दुमकीची ग्वाही सांगेल।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ४ ॥

तुझ्या भुकेला वरी नागली आणि कणीकोंडा।
वहाण पायीं अंगीं कांबळी उशाखालिं धोंडा।
विळा-कोयता धरी दिगंबर दख्खनचा हात।
इकडे कर्नाटक हांसतसे, तिकडे गुजरात।
आणि मराठी भाला घेई दख्खन-कंगाल।
तिकडे इस्तंबूल थरारे, तिकडे बंगाल।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ५ ॥

रायगडावर माय जिवाची गवळण बिनधोक।
झोंक हिरकणी नांव ठेवुनी जाई रोख ठोक।
करीत पावन अर्पुनि पंचप्राणांचा पिंड।
हिरडस-मावळचा श्रीबाजी, ती पावन खिंड।
करी रायगड रायरिचा तो जिजाइचा तान्हा।
कोंडाण्याचा करी सिंहगड मालुसरा ताना।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ६ ॥

रसवंतीच्या पहिल्या बाळा मुकुंदराजाला।
पहिला वहिला अष्टांगांनीं प्रणाम हा त्याला।
शहर पुण्याच्या, शिवनेरीच्या, पंढरीच्या देशा।
पुंडलिकाच्या, शिवरायांच्या, टिळकांच्या देशा।
अनंत कोटी ग्रंथ रचुनियां जोडी तुझ्या नामा।
वाल्मीकाचें शतकोटी यश विष्णुदास नामा।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ७ ॥

मयूर कविच्या पूर्ण यमकमय महाराष्ट्रदेशा।
कवि कृष्णाच्या निर्यमका हे महाराष्ट्रदेशा।
देवी ज्ञानेश्वरी करि जिथें भक्तीचा खेळ।
तिथेंच गीतारहस्य बसवी बुद्धीचा मेळ।
जिथें रंगलीं साधींभोळीं जनाइचीं गाणीं।
तिथेंच खेळे श्रीपादांची कलावती वाणी।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ८ ॥

विकावयाला अमोल असली अभंगमय वाणी ।
करी तुझी बाजारपेठ तो देहूचा वाणी ।
तुला जागवी ऐन पहांटे गवळी गोपाळ ।
धार दुधाची काढित काढित होनाजी बाळ ।
मर्दानी इष्काचा प्याला तुझा भरायासी ।
उभा ठाकला सगनभाऊ हा शाहुनगरवासी ।
प्रभाकराची जडण घडण कडकडित म्हणायला ।
दो हातांचा मुजरा माझा तुळशीरामाला ।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ ९ ॥

भीमथडीहुनि चहुं मुलखांवर फिरले धारकरी ।
भीमथडीवर चहुं मुलखांतुनि जमले वारकरी ।
आळंदीच्या ज्ञानोबाची भिंत घेत धांव ।
पुंडलिकाचें नांव चालवी दगडाची नाव ।
बोलघुमट घुमवीत सारखा नवलाची भाक ।
जेजुरीवर चढी पायरी उभी नऊ लाख ।
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं ॥ १० ॥

— गोविंदाग्रज

★

सेनापति बापटांचा इशारा !

महाराष्ट्र मेला तरी राष्ट्र मेलें ।
मराठ्याविना राष्ट्रगाडा न चाले ॥

★ ★ ★

माझा महाराष्ट्र देश

भीमा, कृष्णा, गोदा ह्यांनीं पावन केलेला
सह्याद्रीच्या सहस्र शिखरीं, उन्नत झालेला
शिवरायानें दिधला ज्यासि, उज्ज्वल संदेश
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ १ ॥
पुणें पंढरी पैठण ज्यासी, शोभा अती देती
करवीरादी क्षेत्रें जेथें, आनंदित करिती
सिंह-दूर्ग शिवनेरी ज्याचे अलंकार शेष
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ २ ॥
बाजी, तानाजी वीरांनीं, शौर्यें रक्षियला
राघोबानें ज्याचा झेंडा अटकेवरि नेला
ज्याची दिगंत कीर्ति ऐकुनि, येतो आवेश
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ ३ ॥
दिल्लीचा सम्राटही जेथें, हतोत्साह झाला
संभाजीनें धर्मासाठीं, जिथें बळी दिधला
मर्द मराठा वीरांचा हा, सुंदर भूदेश
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ ४ ॥
महादजी मल्हार होळकर, जिथें जन्म घेती
संताजी सूर्याजी जेथें, वीर गती जाती
स्वातंत्र्याचा केला ज्यांनीं, एकचि जयघोष
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ ५ ॥
राजनीतिचे भास्कर नाना, जन्माला आले
बाळाजी बल्लाळ वीरवर, होउनियां गेले
ज्याच्यासाठीं त्यांनीं केले, अनंत ते क्लेश
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ ६ ॥
स्वराज्य हिंदी द्यावें आम्हां, ओनामा केला
त्या टिळकांच्या जयघोषाचा, नाद जिथें आला
पाळी पोषी आम्हांला हा, अमुचा परमेश
सुखशांतीचा दाता माझा, महाराष्ट्र देश ॥ ७ ॥

—मो. सि. चौधरी

जयजय महाराष्ट्र जय महाराष्ट्र माझा !

जयजय महाराष्ट्र जय महाराष्ट्र माझा ॥
सकल गुणांचा राजा ॥ धृ० ॥

मराठवाडा विदर्भ आणी खानदेशाचे शेतमळे
गोमांतक नंदनवन माझें, कोंकण फुलवी फुलेंफळें
तापि, नर्मदा, गोदा, कृष्णा, आणि तुंगभद्रा भीमा
जीवन अर्पित पुढें चालल्या देशबांधवांच्या कामा
माय माउल्या गिरिजा ॥ १ ॥

सह्याद्रीच्या लिपींत लिहिला वीरश्रीचा इतिहास
पूज्य समाधी विरामचिन्हें संतजनांचा सहवास
शौर्य, धैर्य, त्यागानें ज्यांच्या भूषविलें तुझिया विभवा
शक्ति आणखी भक्तीचा हा इथेंच जुळला खरा दुवा !
हीच प्रभूची पूजा ॥ २ ॥

सचेतनासी द्याया मसलत अचेतनाला फुटे गिरा
मराठमोळ्या तुला सांगतो रायगडाचा चिरा चिरा
इथें पताका आणिक भाला लाल मृदंगी ढाल चढे
वारकऱ्यांचा धारकरी हो रक्ताचे शिंपुनी सडे
जय महाराष्ट्र गर्जा ॥ ३ ॥

ज्ञानेश्वर एकनाथ तुकया समर्थ संतांची माला
मानवतेचें बीज रोंवुनी सदा जागविति आम्हांला
वंद्य शिवाजी पहिले बाजी, लोकमान्य, ऐसे वीर
स्वातंत्र्याचा मंत्र देउनी केला ज्यांनीं संचार
दावुनियां नवतेजा ॥ ४ ॥

संकट येतां लढलों आम्ही धांव घेत उत्तरेकडे
भारत-देशा संरक्षाया सैन्य आमुचें सदा खडें
परंपरेनें देत आम्हांला शक्ति आणि वेदना धडे
करांत कर घालुनी चालल्या बुद्धि आणि भावना पुढें
उघड हृदय दरवाजा ॥ ५ ॥

॥ जयजय महाराष्ट्र जय महाराष्ट्र माझा ॥

—सोपानदेव चौधरी

महाराष्ट्रीय शेतकऱ्याचें गाण

शेतकरी मऱ्हाट देशाचे
लाखकोटी आम्ही भाई भाई
करून दावूं आतां नवलाई !
बोली मराठी आमुची धीट
गोडी अमृतापरीस नीट
दावि उज्ज्वल संस्कृती-वाट
ज्ञानमाउली प्रेमळ होई !
किती सुंदर दर्याकिनारा
बागफुलांचा कोंकण प्यारा
गडकिल्ल्यांचा वर पहारा
मायभूमीचि शोभाच लई !

नवें महाराष्ट्र-गीत

चला मेळवूं तीन कोटी मराठे
दुजा राष्ट्रिकांचे बनूं बांधव
उठा रे उठा रंजले - गांजलेले
उद्यांचा महाराष्ट्र हा आपुला !
आम्हां संगती नांदती बंधुराष्ट्रें
जशीं सिंध, बंगाल, कर्नाटक
अम्हा राष्ट्रकांचीच ही हिंदभूमी
महाशक्तिशाली करूं निस्तुला !
महाराष्ट्र होईल आनंदभूमी
महाराष्ट्र होईल स्वातंत्र्यभू
जिथें लोक आम्हीं बनूं दंडधारी
जिथें न्याय हा एकला दंडक !

—दि. के. बेडेकर

गर्जा संयुक्त महाराष्ट्र भारती

जनतेच्या सत्तेची ज्योत जागती
गर्जा संयुक्त महाराष्ट्र भारती।

फिरंग्यास गोव्याच्या चारुनी खडे
माय मराठीच अशी चालली पुढें
एकभाषिकांची जिथें होय संगती ॥ १ ॥

हो, निजाम, कोल्हापूर, औंध जंजिरा
जनतेच्या दास्याचा उजर जंजिरा
तोडेल त्या एक महाराष्ट्र संस्कृती ॥ २ ॥

सह्य पहारीच्या तेजस्वी रणकथा
रंगति शाहीरमुखें गाणीं ऐकतां
इतिहासांतुनि मिळे स्फूर्ति अन् गति ॥ ३ ॥

कोंकणच्या दुःखाचीं तरल स्पंदनें
नागपुरी जनतेचीं हलवितीं मनें
एक माय धरणीला जेथ मानिती ॥ ४ ॥

शेतकरी जमिनीचा येथल्या धनी
कामगार जनता ही येथ अग्रणी
श्रमजीवी सत्तेची येथ शाश्वती ॥ ५ ॥

भिन्न भिन्न धर्मांचीं सर्व बंधनें
तोडुनियां एकजीव जाहलीं मनें
लोकयुगासाठिं जिथें रक्त सांडिती ॥ ६ ॥

— डॉ. फडके

नों: दि: ....

मराठी असे आमुची मायबोली

मराठी असे आमुची मायबोली जरी आज ती राजभाषा नसे
नसे बाह्य ऐश्वर्य या माउलीला, यशाची पुढें थोर आशा असे
न मातब्बरी पञ्चखण्डान्तरीं ती जरी मान्यता पावली इंग्रजी
भिकारीण आई जहाली म्हणूनी कुशीचा तिच्या तीस केवीं त्यजी!
जरी मान्यता आज हिंदीस देई उदेलें नवें राष्ट्र हें हिंदवी
दिलाचा मराठा मराठीस वंदी हिची जाणुनी योग्यता थोरवी
असो दूर पेशावरीं उत्तरीं तो, असो दक्खनीं दूर तंजावरीं
मराठीच माझी म्हणे मायबोली प्रतिष्ठापुनी मूर्ति अभ्यंतरीं
मराठी असे आमुची मायबोली जरी भिन्नधर्मानुयायी असूं
सहिष्णुत्व अंगीं पुरें बाणलेलें, हिच्या एक ताटांत आम्ही बसूं
हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडूं, वसे आमुच्या मात्र हृन्मंदिरीं
जगन्मान्यता हीस अर्पूं प्रतापें, हिला बैसवूं वैभवाचे शिरीं!

— माधव ज्यूलियन

★

यशवंतांचा महाराष्ट्र

नकाशा पुढें पाहतां भारताचा महाराष्ट्र आधीं भरे लोचनीं
असे हीच माझी अहा मायभूमी असे बोल येतात तोंडांतुनी!
सदा गव्हरांतून सह्याद्रिच्या जे इथें स्रोत येतात देशावरी
पवाडेच गाती जणूं पूर्वजांचे स्फुरायास चैतन्य लोकोत्तरीं!

★

संयुक्त महाराष्ट्राचें राष्ट्रगीत

बहु असोत सुंदर संपन्न कीं महा ।
प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ ध्रु० ॥
गगनभेदि गिरिविण अणु नच तिथें उणें
आकांक्षापुढतिं जिथें गगन ठेंगणें ॥
अटकेवरि जेथिल तुरांगि जल पिणें ।
तेथ अडे काय जलाशयनदांविणें ॥
पौरुषासि अटक गमे जेथ दुःसहा ॥ १ ॥
प्रासाद कळास जेथ हृदयमंदिरें ।
सद्भावांचींच भव्य दिव्य आगरें ॥
रत्नां वा मौक्तिकांहीं मूल्य मुळिं नुरे ।
रमणीची कूस जिथें नृमणि खनि ठरे ॥
शुद्ध तिचें शीलहि उजळवि गृहा गृहा ॥ २ ॥
नग्न खड्ग करिं, उघडें बघुनि मावळे ।
चतुरंग चमूचेंही शौर्य मावळे ॥
दौडत चहुंकडुनि जवें स्वार जेथिले ।
भासति शतगुणित जरि असति एकले
यन्नामा परिसुनि रिपु शमितबल अहा ॥ ३ ॥
विक्रम वैराग्य एक जागिं नांदती ।
जरिपटका भगवा झेंडाहि डोलती ॥
धर्मराजकारण समवेत चालती ।
शक्तियुक्ति एकवटुनि कार्य साधिती
पसरे यत्कीर्ति अशी विस्मयावहा ॥ ४ ॥
गीत मराठ्यांचें श्रवणिं मुखिं असो ।
स्फूर्ति दीप्ति, धृतिहि देत अंतरीं ठसो ॥
वचनिं लेखनींहि मराठी गिरा दिसो ।
सतत महाराष्ट्र-धर्ममर्म मनिं ठसो ॥
देह पडो तत्कारणिं ही असे स्पृहा ॥ ५ ॥

— श्री. कृ. कोल्हटकर

REFBK-0009230

REFBK-0009230